

KOVÁCS SÁNDOR

KÉNOSI TÖZSÉR JÁNOS ÉS UZONI FOSZTÓ ISTVÁN HISTÓRIÁJA ÉS AZ INTÉZMÉNYESÜLŐ ANGOL–MAGYAR UNITÁRIUS KAPCSOLATOK¹

A magyar unitárius egyház 1868-ban ünnepelte meg első ízben fennállásának 300. évfordulóját. A kerek évfordulón az 1568-ban tartott tordai országgyűlés vallásügyi végzésére, a szabad vallásgyakorlat törvényesítésére és az unitárius egyház születésére emlékeztek.² Ha 1568-at az unitárius időszámítás kezdetének tekintjük, akkor 1868 a romantikus, az erdélyi egyistenhívőket máig elkísérő, nem egy esetben mítoszteremtő történelemszemlélet origója.³ Az 1868-as meglehetősen szerény és visszafogott ünneppsorozat célja Dávid Ferenc alakjának rehabilitációja, illetve a magyar unitarizmus Kárpát-medencei jelenlétének hangsúlyozása volt. A szűkkeblű felekezetieskedés korlátait 1868-ban még csak a német lutheránusoknak sikerült áttörni, az erdélyi protestáns felekezetek képviselői közül egyedül Teutsch püspök köszöntötte az unitáriusokat. A lutheránus testvérből elfogadása mellett a zsinat fénypontja az angliai és az amerikai hitrokonok üdvözléseinek ünnepélyes felolvasása volt. Az Angol Unitárius Társulat képviselője, John James Tayler (1797–1869) lelkész és neves egyháztörténész személyesen adhatta át magyar hitrokonainak az angolhoniak és egyesült államokbeliek üdvözlését. Tayler, a Londonban székelő Manchester New College principálisaként némi ismerettel bírt transzilván hitfeleiről, hiszen 1860-tól a College-ban folyamatos volt a magyar unitárius jelenlét. A principális részint olvasmányai, részint Simén Domokos akadémitától kapott értesülései alapján behatóbban kezdett érdeklődni a magyar unitarizmus története iránt. 1861. április 16-án az Angliát is megjárt Székely Mózes főjegyzőnek címzett latin nyelvű levelében egyebek mellett azt írta, hogy a lelkészképzés javát szolgálná, ha évente legalább egy alkalommal levelet váltanának. Angol részről elküldenék az újabban megjelent teológiai munkákat, az erdélyi unitáriusok pedig pontos leírást adhatnának a kezükön levő kéziratokról és nyomtatványokról, esetleg elküldhetnék a felekezet

1 2006. szeptember 7-én a Szegedi Tudományegyetem Régi Magyar Irodalom Tanszék által szervezett konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

2 *A háromszázados jubileumhoz*, KerMagy 1868, 236–252.

3 1868 után íródtak meg a nagyobb történelmi összefoglalók, pl. JAKAB Elek, *Dávid Ferenc emléke. Elítéltetése és halála háromszázados évfordulójára*, Bp., 1879.; KANYARÓ FERENC, *Unitáriusok Magyarországon tekintettel az unitarizmus általános történetére*, Kolozsvár 1891.; ÜÖ. *Dávid Ferenc*, Kolozsvár 1906.

történetét bemutató újabb összefoglalóikat. Ha ezeket közös erővel kiadhatnák, óriási szolgálatot tennének a szakirodalomnak.⁴

Tayler javaslatának jelentőségét nem ismerték fel Kolozsvárott. A könyvtárnokot megbízták egy jegyzék elkészítésével, és néhány jelentéktelenebb nyomtatványt postáztak is a principálisnak, aki becsülettel szemlélte azokat a Londonban kiadott *Christian Register*ben.

Ezek között volt: Szentábrahámi *Summa Theologiae* című munkája – melyből minden gyülekezet és lelkész számára felajánlottak egy-egy példányt – a Koncz Boldizsár-féle magyar káté 1857. évi, az énekeskönyv 1837. évi a *Halotti énekeknek* 1856. évi kiadása és a *Keresztény Magvető* első kötete. Az unitarizmus történetét „új fényben bemutató egyháztörténetet” illetően Uzoni Fosztó István klasszikusnak számító kéziratot ajánlották:

„With regard to new materials, illustrative of our ecclesiastical history, I would remark, that Francis (sic!) Fosztó Uzoni, formerly pastor of our church in Bágyon, wrote, in two volumes, in a clear and elegant style, in Hungarian and Latin, an account of the origin and subsequent propagation of our religion in former centuries. Of this excellent historical work we possess only a single copy in manuscript. On the credit and authority of the aforesaid excellent historical work, from about the middle of the last century more especially, several smaller works and manuals, still existing in MS., for the use of students, were prepared and put forth by the following distinguished men – Michael Lombard Abrahami, Stephen Agh and Alexander Székely, at different periods bishops of our church. At the present time, one of our countrymen, Stephen Kovacs, a historian well known, and I may add, of high reputation, among all Hungarians, is engaged in writing a history of our religion and commonwealth.”⁵

Tayler nem adta fel a reményt a kolozsvári régiségek katalógusának kiadásával kapcsolatban, ezért egy évvel később Kriza János püspöknek is írt, megismételve kérését: „*Librorum rariorum, vel manuscript. vel impress. qui, ut audivimus, de antiqua ecclesiae vestrae historia multi adhuc in bibliotheca Claudiopol. latent, si catalogum accuratiorem describendum nobisque transmittendum statueritis, gratissimum, crede mihi, Unitariis Anglicis feceritis.*”⁶

4 *A Letter from Rev. John James Tayler, A.B., Principal of Manchester New College, London, to Rev. Moses Székely, Bishop-substitute of the Unitarian Churches in Transylvania, and President of the Holy Consistory, Christian Register* (a továbbiakban ChRL), 1861, 374–375.

5 *Translation of a Letter from the Rev. Moses Székely, of Aranyos Rákos, Bishop-substitute of the Unitarian Churches in Transylvania; and Ecclesiastical President of the Consistory, to the Rev. John James Tayler, B. A., Principal of Manchester New College, London, ChRL, 1861, 375–377.*

6 John T. HAMILTON, *Letters embracing his life of John James Tayler, B.A.*, London 1873, vol. 2. 210–211.

Az erdélyiek persze most sem küldtek katalógust, de a könyvtárban levő duplumokról egy jegyzéket készítették, és azokat felajánlották angol hitrokona-inknak. Könyvtörténeti szempontból talán nem jelentéktelen számba vennünk, mi is került az 1860-as években a londoni Manchester New College könyvtárába, de ez nem tartozik most dolgozatunkhoz.

Tayler 1868-ban, kolozsvári látogatása során, nemcsak arról győződött meg, hogy ősnymtatványokban és kéziratokban bővelkednek az unitáriusok, hanem arról is, hogy ezek szakszerű leírása és kinyomtatása nem tartozott az egyház prioritásai közé. Kolozsvárott néhányan felismerhették az angol professzor javaslatának fontosságát, és talán ennek tudható be, hogy az Egyházi Képviselő Tanács, az angoloknak írott zsinati beszámolóban, Tayler régen dédelgetett kérésére is reagált:

„Végre van szerencsénk tudatni azt is, hogy a Tayler úr által kifejezett óhajlás következtében, az Uzoni-Fosztó Krónikájának, melyben az erdélyi Unitáriusok története van megírva, s amely csak kéziratban van meg, érdekesebb részeit másoltatni kezdtük, annak idejében önöknek elküldjük.”

Meddő próbálkozás az Uzoni-féle Historia kéziratát Angliában keresni, sem ez, sem a régiségek katalógusa nem került el a szigetországba.

Az Unitariorum in Anglia... Brevis Expositio története

A Kénosi–Uzoni-féle História részleges másolatásának gondolatáig hosszú út vezetett, és ha ezen a szálon indulva visszafele haladunk, elérkezünk az angol–magyar unitárius kapcsolatok kezdetét jelentő, első hivatalos okmányához, az Angol Unitárius Társulat (Unitarian Fund) által 1821-ben szétküldött *Unitariorum in Anglia... Brevis Expositio* című nyomtatványhoz. A Német- és Franciaországba küldött példányok sorsáról közelebbit nem tudunk. A következőkben a *Brevis Expositio* elemzését kíséreljük meg, rámutatunk arra, hogy az angolok küldte levélre adott válasz szorosan kapcsolódik a Kénosi–Uzoni-féle egyháztörténethez. Vizsgáljuk meg először a *Brevis Expositiót*.

a. A *Brevis Expositio* felépítése

A tizenhat oldalnyi nyolcadrét nyomtatvány nincs szerkezeti egységekre osztva, de öt jól elkülöníthető részből áll. Az első rész (1r-3r) rövid dogmatikai összefoglaló az angol unitarizmusról. A szerzők a reformatori örökségre, és „azon tiszteletre méltó nagy férfiakra” hivatkoztak, akik vallották, hogy a Szentírás a hit és a cselekedetek egyedüli szabályozója, és minden embernek sérthetetlen joga a hit kérdéseiben ítéletet alkotni. Ebből az alapelvből kiindulva tisztították meg a kereszténységet, és állították vissza azt eredeti egyszerűségébe. Ez a reformátorok koráig visszanyúló toposz különösen kedvelt volt az unitáriusok körében is.

Eszerint az ősegyház tanainak tisztaságát csak úgy lehet visszaállítani, ha a gyökerekhez nyúlunk, és az egyházat a szentháromság tanától korrumpálatlan, eredeti állapotába állítják vissza. Ezt a munkát az emberben lakózó okosság, a ráció segítségével lehet elvégezni, mi több, Isten igéjének magyarázásában erre kell támaszkodni. Úgy gondoljuk, nem tévedünk, ha a *Brevis* okfejtését a közös, Angliában elsősorban John Locke munkásságán átáramló szociniánus örökségben keressük. Az Erdélyben is tanító Joachim Stegmann érvrendszerében találunk a ráció fontosságára utaló hasonló gondolatmenetet, az azonban teljesen kizárt, hogy az angolok tőle kölcsönöztek volna. Az erdélyiek nem csak ismerték, de előszeretettel használták is a stegmanni örökséget továbbgondoló Andrzej Wiszowaty tollán megfogalmazott *Religio Rationalist*. Meglepő a *Brevis*ben és *Religio Rationalis*ban megfogalmazottak hasonlósága.

„(...) Az okosság teendője – írják a *Brevis Expositió*ban –, hogy a kijelentés bizonyítékai felett bírálatot tartson, a szentírás igaz és kétes igazságú tételeit megkülönböztesse, a valódiak értelméről ítéletet hozzon. Amit az Istentől kijelentettnek ismernek meg, azt a legnagyobb tisztelettel fogadják, s a kegyesség és szeretet kötelességén kívül semmit szentebbnek nem tartanak, mint azt, hogy azon igazságokat, melyeket a szentírásból, annak szorgalmas megvizsgálása után merítettek, nyilván és állhatatosan, de szerényen védelmezzék.”⁷

És most lássuk ugyanezt Wiszowaty megfogalmazásában:

„A józan okossággal élő ember, vévén az Isten írott beszédének reguláját (melyen kívül ma egyéb bizonyos beszéde Istennek nálunk nincsen), és azzal helyesen élvén, ... ítéletet téssen, ... amely ítélettel csak az igazságnak hamisságtól való megválasztására való, hogy ki-ki maga hasznára, magának ítéljen. Nem hogy a maga ítéletét hatalommal mások lelkére kösse s regulául tegye: nem lehet senkit annak követésére kényszeríteni...”⁸

Kevés a valószínűsége, hogy az angolok egyenest Wiszowaty szövegéhez nyúltak volna, de hogy szociniánus, John Locke-on is átívelő tradíciót építettek tovább, az nyilvánvaló.

Ezután következik az angol unitáriusok hitének összefoglalója: Isten egy, és az Isten szeretet. Néhány közismert lokuszra és a Sömára hivatkozva bizonyították a háromság dogmájának tarthatatlanságát, majd elismételték azt, amit az erdélyiek is az unalomig tudtak: az Atya nagyobb a Fiúnál, a Szentlélek nem önálló személy, hanem Isten hatalmának megnyilatkozása vagy általa adott ajándék. A názáretbeli Jézus a Krisztus, az élő Isten fia, aki Istentől különbözik, de ugyanakkor egy az Istennel, a kölcsönös akarat egyessége által. Szenvedései, halála

7 JAKAB Elek, *Magyar és angol-amerikai unitárius érintkezések e század első felében*, KerMagv 1890, 376–377.

8 KESERŰ Gizella, *Andrzej Wiszowaty Religio rationalisa és Erdély = Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, (Adattár 35.), Szeged 1997, 246.

„öszönül szolgálunk a bűn eltávoztatására s az igazság tiszteletben tartására”, feltámadása záloga a mi feltámadásunknak. Az üdvösség elérése nem a misztériumokban és szimbólumokban, hanem az Isten igéjében és irgalmasságában van. A bűn és bűnbocsánat kérdésköre kapcsán kifejtették, hogy mindenkit bünei árnyában ítélnék meg, de miként a törvényhozásban a büntetést nem a bosszú, hanem a megjavulás végett róják ki, úgy Isten is a bűnösök megjavítására törekszik: „hanem hosszan tűr érettünk, nem akarván, hogy némelyek elveszenek, hanem, hogy mindenki megtérésre jusson. (2Pét 3,9b.)”

Az egyetemes üdvözülés már-már univerzalisztikus dimenzióit megnyitva rövid, de igen fontos leírását találjuk az istentiszteletnek. A disszenter tradíciónak megfelelően a szertartások különféleségét egyházaikban Pál apostol tanítása szellemében – „A hitben erőtlent fogadjátok be, nem ítéltetvén vélekedéseit (Róm 14,1)” – elnézték, a szeretetet tartván az egyetértés kötelékének.

A *Brevis Expositio* harmadik része, a *testes veritatis* toposzát követve az angol unitáriusok történetét foglalja össze. Az igazság tanúi kezdettől fogva jelen voltak Krisztus egyházában, így a VIII. Henrik „tisztátalan és buja szerelme” során elszakadt anglikán egyházban is találni proto-unitárius apostolokat. E rész megfogalmazásakor úgy tűnik, Lindsey 1783-ban, Londonban kiadott *An Historical View...* című munkájára támaszkodtak⁹, és a vallásos meggyőződéséért a halált is vállaló Joana Bocher és Bartholomew Legate-t tekintették a felekezet első mártírjainak. Az említett és igencsak vitatható unitárius hősök után a 17. század legnevesebb heterodox gondolkodóit mint az unitarizmus korai bajnokait vonultatták fel. Egyetlen nevet, John Locke-ét emelném ki, nemcsak azért, mert a türelem és polgári szabadság buzgó védője volt, és „szerencsésen munkálkodott nemcsak az emberi ész természete és művei előadásában, de az okosságnak az Isten igéje magyarázásánál törvényes jogába visszahelyezésében is”, hanem mert Locke és fegyvertársai alkotják azt a láncszemet, mely összeköti a magyar, a lengyel, a németalföldi és az angol heterodoxiát. Locke, Newton, William Whiston, Samuel Clarck felsorolása után a londoni első – nevében is – unitárius gyülekezet alapítóját, Theophilus Lindsey-t mutatták be a *Brevis* megfogalmazói.

A negyedik részben az unitáriusokkal rokon felekezeteket, a presbiteriánusokat, independenseket és baptistákat ismertették, illetve azt, hogyan hatott az egyistenhit a disszenter egyházakban, és kik voltak első apostolai. Az independensből unitáriussá lett „mind maga századában, mind minden más századokban híres philosophus”, Joseph Priestley angol fizikus és vallásreformátor szellemi portréja és élettörténete megrajzolása után az unitárius *société* alakulásáról szóltak. Először a *The Unitarian Society for Promoting Christian Knowledge and the*

9 Theophilus LINDSEY, *An Historical View of the State of the Unitarian Doctrine and Worship from the Reformation to Our Own Times. (With some account of the obstructions which it has meet with at different Periods)*, London, 1783. (A továbbiakban LINDSEY.)

Practice of Virtue by the Distribution of Books, majd az *Unitarian Fund* céljait ismertették.

A közlemény utolsó, befejező részében az ír misszióról és a teológiai irodalom alakulásáról számoltak be. Az unitarizmus jövőjét, töretlen fejlődését a bibliakritika és a tudományok fellendülésében, és ezek okos kiaknázásában látták.

Az unitárius kereszténység megismertetése, az erényesség és az emberiség boldogulásának munkálása érdekében az *Unitarian Fund* szívesen vesz minden tudósítást a világ különböző részein élő hasonló társulatoktól – ezzel a gondolategységgel, illetve a Madrászban és az Amerikai Egyesült Államokban élő unitáriusok megemlékezésével zárult a *Brevis Expositio*. (Az erdélyiek, noha földrajzilag közelebb voltak Angliához, mint a fent említettek, mégsem kaptak helyet a világnak az *Unitarian Fund* által rajzolt unitárius földabroszán.)

b. Körmöczi János: Az Angliában vagy Britániában és Scotiában lévő unitáriusokról új dátumok.

A *Brevis* nem véletlenül került a püspök és a konzisztórium asztalára. Körmöczi angol szimpátiája régi gyökerű, az egyházfő már akadémista korában jegyzeteket készített a szigetországban élő hitrokonokról. Az Unitárius Kollégium MsU 424. számú kézirata valószínűleg Körmöczinek Göttingenben készült feljegyzéseit tartalmazza. Benczédi Gergely adta az autográfának a *Körmöczi János akadémiai jegyzetei* címet. Ennek első, hosszabb része *Európa története politikai tekintettel* című 123 oldalnyi kézirat Csetri Elek szerint „valójában G. Chr. Gebauer *Anleitung zur Kenntniss der europaeischen Staatenhistorie*, – Leipzig, 1788 – alapján készített jegyzetek”. A második rész *Az Angliában vagy Britániában és Scotiában lévő unitáriusokról új dátumok* (a továbbiakban *Új dátumok...*) Csetri megállapítása szerint 1787-ben Kolozsvárott íródott.¹⁰

Szerintünk a kéziratban olvasható 1787-es dátum nem a keletkezés, hanem Gottlieb Jakob Planck *Neueste Religions-Geschichte*-jének kiadására vonatkozik.¹¹ Az *Új dátumok...* tulajdonképpen Planck műve hetedik fejezetének fordítása.¹² Planck ismerte és használta August Wendeborn *Der Zustand des Staats, der Religion... in Grosbritannien* művének angol unitáriusokra vonatkozó fejezetét.¹³ Mind Wendeborn, mind pedig Planck bőven merített Lindsey *An Historical*

10 CSETRI Elek, *Körmöczi János írásai* (kézirat), 38. (A szerző kézirátát kiadásra átadta az Erdélyi Unitárius Egyháznak, de erre még nem került sor.)

11 Hálásan köszönöm Hoffmann Gizellának a német nyelvű szövegek elolvasásában nyújtott önzetlen segítségét. Lásd: Gottlieb Jakob PLANCK, *Neueste Religions-Geschichte*, Lemgo: Meyer, 1787–1793.

12 Uo. A hetedik fejezet címe: *Nachricht von den Unitariern in Grosbritannien*, 445–478.

13 Lásd August WENDEBORN, *Der Zustand des Staats, der Religion, der Gelehrsamkeit und der Kunst in Grosbritannien gegen das Ende des achtzehnten Jahrhunderts*, Berlin: Spener, 1785–

View... című, az unitárius eszme fejlődéstörténetét bemutató könyvéből, és így Körmöczi akaratlanul is Lindsey művének első magyar tolmácsává lépett elő.¹⁴

A felvilágosult püspök számára az angol unitarizmus nem volt *terra incognita*. Azt nem tudjuk, mennyire ismerhette a közép-kelet-európai heterodoxia korai angol kapcsolatait, de azzal minden bizonnyal tisztában volt, hogy peregrinus elődei már az 1650-es években áthajóztak a csatornán. A holland, majd később a német egyetemeken megforduló diákok nagy része tervezte az angol szociniánusok meglátogatását. Az unitárius peregrinusok ismerhették Krzysztof Crell (Spinovius) kéziratban maradt *Epistola de statu Unitariorum in Angliá-ját*, ha mégsem, akkor németalföldi jóakaróik világosították fel őket arról, hogy a szigetországban szociniánusok élnek. (Lásd Samuel Crell, majd fél évszázaddal később Lázár István leveleit).¹⁵ Lázár, Körmöczinek küldött egyik leveléből arra következtethetnénk, hogy a göttingeni peregrinus valamiféle összeköttetésben állt a londoni unitáriusokkal. 1797. július 30-án kelt levelében kérdi Lázár István Körmöczitől:

„A londoni unitárius papnak vette-e a tisztelendő úr levelét? S ha igen, mit írt valami nevezetést? Ezekről jó szívvel venném tudósító levelét.”¹⁶

Az, hogy Körmöczi levelezett a londoni unitárius pappal, nem zárható ki teljességgel. Hagyatékában egyelőre nem találtunk Lindsey-nek küldött vagy tőle kapott levelet sem. Lindsey kiadott leveleiben nincs utalás Erdélyre és az ott élő

1788 művének az angol unitáriusokra vonatkozó fejezetét *Unitarier, Arianer, Socinianer, Arminianer* 271–296. Wendeborn magyar fordítást lásd: *Nemzeteket és országokat esmértető gyűjtemény. Kiadta Kis János, 1. kötet. (Nagy Britanniának egyházi, polgári és tudománybéli állapota a 18-dik század vége felé. Wendeborn Gebhard Friderik Ágoston', londoni predikátor 'munkája szerint rövid summába foglalta Zigán János, Pest: N. Kiss István könyvtárosnál, 1808.*

14 Vö. *Az Új dátumokat...* LINDSEY, i. m. következő részeivel: 479–486, 498–515, 529–551.

15 KOVÁCS, *Contributions...* 455–466.

16 Boros György volt az, aki Körmöczi és Lindsey esetleges kapcsolatára felhívta a figyelmet. Az *Emlékkönyv* első kötete első lapján a következő széljegyzetet tette: „Az angolokkal való érintkezés jóval korábbi nyomára akadtam Lázár István püspöknek Körmöczi János későbbi püspökhez Göttingába írt levelében. Minthogy tudtommal ismeretlen volt az előbbi érintkezés, szó szerint ide iktatom a levélből: 1797. július 30-án kelt levelében kérdi Lázár István Körmöczitől: *A londoni unitárius papnak vette-e a tisztelendő úr levelét? S ha igen, mit írt valami nevezetést? Ezekről jó szívvel venném tudósító levelét.* Ebből tisztán kivehető, hogy Körmöczi levelezésben állott egyik angol unitárius pappal 1797-ben, tehát összeköttetésünk csaknem egybeesik az angol unitárius név használatával s az első gyülekezet megalakulásával. 1912. július 3. Boros György.”

Nyomatásban csak 1924-ben közölte észrevételét. Vö. Boros György, *Száz esztendő az unitarizmus múltjából*, KerMagv, 1924, 219.

Angol nyelven Ferencz József írt egy rövid értekezést a kérdésről, lásd *Essex Church and Hungarian Unitarianism*, *The Inquirer*, January 26, 1935, 44.

unitáriusokra.¹⁷ Az egyetlen Erdélyre vonatkozó adat az említett *An Historical View...* című műben olvasható. A Dávid Ferenc és Fausto Sozzini közötti krisztológiai vita ismertetésekor egy lábjegyzetben Kolozsvár kapcsán Lindsey megjegyezte, hogy jól megerősített város, és hogy a szociniánusoknak itt – 1755-re utal – jól működő iskolájuk és nyomdájuk van, és lélekszámuk is számottevő.¹⁸ Ha Lindsey nem is tudott részleteket a 18. század közepén Kolozsvárott élő unitáriusokról, a Dávid–Sozzini közötti vita leírásával kárpótolta olvasóit a közelmúlt magyar unitárius vonatkozásainak hiányos ismeretéért. Az Essex Street unitárius lelkésze könyvének harmadik részében egy egész fejezetet szentelt a Dávid Ferenc és Fausto Sozzini között zajlott disputa leírásának. Az *On the Controversy Betwixt Francis Davides and Faustus Socinus, Concerning the Worship of Jesus Christ*¹⁹ című fejezet megírásakor Lindsey több forrásból is merített – Sozzini,²⁰ valamint Johann Lorenz von Mosheim²¹ műveiből –, és a gyér adatok ellenére tudóshoz méltó akribiával ismertette a történeteket. Megállapította, hogy a magyar unitáriusok püspöke, munkatársai – Jacobus Palaeologus, Johann Sommer és Matthias Vehe Glirius – nyomán fogalmazta meg nonadorantista doktrínáját. Dávid Ferenc Krisztus nem imadásáról, Szűz Mária és a megholt szentek segítségül hívásáról vallott felfogása Lindsey-nek John Jebb (1736–1786) tanár, politikus és vallásreformer hasonló gondolatmenetét juttatta eszébe:

„(...) prayer to him [Christ] is nowhere commanded in the Scriptures; and, consequently, that the addresses of Christians may with the same propriety be directed to the Virgin Mary, as to the Person of our Lord.”²²

A Dávid–Sozzini vita ismertetését követően a nonadorantizmus kérdését fejtegette a – *Of Socinus's Behavior Towards Other Unitarians, Who Refused, and Opposed the Worship of Jesus Christ*²³ – fejezetben is. Itt a Sozzini–Węrowszki polémia kapcsán mondatja ki az előbbivel, hogy a nonadorantista tanok megfogalmazója tulajdonképpen Palaeologus volt. „...unus etiam atque adeo, ni fallor, praecipuus fuit ex antesignanis illorum, qui Christum nec adorandum nec invocandum esse hodie affirmant, et interim tamen se christianos esse impudenter profitentur, quo vix quindquum scelerius in religione nostra depravanda, excogitari posse existimo.”²⁴

17 H. McLACHLAN, *Letters of Theophilus Lindsey*, Manchester: The University Press, 1920. Uő. *More Letters of Theophilus Lindsey*, TUHS, 3/4 (1923–1926), 361–377.

18 LINDSEY, i. m., 154.

19 Uo., 154–193.

20 Fausto SOZZINI, *De Iesu Christi Invocatione*, Krakkó, 1595.

21 Johann Lorenz von MOSHEIM, *Institutiones historiae christianae*, Helmstedt, 1739.

22 LINDSEY, i. m., 163.

23 Uo., 194–211.

24 Uo., 202.

Ha Lindsey Krisztus nem-imádása tárgyában végzett kutatásai során írott megállapításait összehasonlítjuk magyar kortársai ugyanabban az időben megfogalmazódó koncepciójával, legjobb esetben is csak mosolyogni tudunk az Uzoni Fosztó István tollán életre kelő, egyházáért mártíriumot is vállaló püspök naivságán. E beállítás szerint Dávid Ferenc tulajdonképpen galád jezsuita ármánykodás áldozata, aki meggyőződése ellenére hirdette nonadorantista tanát. Uzoni szerint Dávid azt akarta, hogy „Krisztus tisztelete és dicsősége az ő tagadó véleménye által még jobban kidomborodjék. Hiszen nem akkor tanulta először, hogy Krisztusért gyalázatot kell magunkra vennünk. Sokszor elmondhatta ezeket a Páli igéket: „Mert úgy vélem, hogy az Isten minket, az apostolokat, utolsókul állított, mintegy halálra szántakul...” 1 Kor 4,9–10.²⁵

De térjünk vissza Körmöczihez és a *Brevis Expositio*hoz.

Általánosságban a mindenkori unitárius püspökről elmondható, hogy kezét az európai heterodoxia érverésén tartotta, és figyelemmel követett minden szociniánus/ariánus/heterodox megmozdulást. Lázár halála után Körmöczi került a püspöki székbe, és püspök elődeihez hasonlóan élénk levelezést folytatott a peregrinusokkal. 1817-ben az unitárius Derzsi Kanyaró Mihály tanult Göttingenben. Körmöczi arra utasíthatta fiatal papját, hogy menjen át Angliába, sajnos a Kanyarónak küldött levél nem maradt fenn, csak a püspöknek írott válasz.²⁶ Ebben az angliai zavargásokra, pénzügyi nehézségeire és tetemes kiadásaira hivatkozva az ifjú kibújt az utazás kényszere alól. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy Kanyaró pénzét elherdálta, és egyházának is rossz hírét keltette azzal, hogy Kőrösi Csoma Sándornál is eladósodott, mi több, a kölcsönkért összeget sem fizette vissza.²⁷

Ezek után elképzelhető az az öröm, amit 1821-ben a *Brevis Expositio* szerzett az unitárius konzisztóriumban. Az elszigeteltségben, tényleg a létéért küzdő felekezet mint mentőövbe, kapaszkodott az újólag felfedezett angol rokonságba. Körmöczi hiába rajzolt *Új dátumaiban* árnyalt képet az angol unitarizmusról, a *Brevis Expositio* valóságos eufóriát gerjesztett. Az Angliában élő hitrokonok prereformátorok koráig visszanyúló történelemszemléletét az erdélyiek fenntartás nélkül átvették, pedig Körmöczi püspök Planck művéből készített fordításában óva intett a túlzásoktól, ami az *Új dátumok...* első bekezdéséből nyilvánvaló:

25 KÉNOSI TÖZSÉR János – UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története I.*, ford. MÁRKOS Albert, a bev. tanulmányt írta, a ford. ... egybevetette BALÁZS Mihály, sajtó alá rendezte HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, Kolozsvár, 2005. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1.), 298.

26 EUEGYLT Kanyaró Mihály – Körmöczi Jánosnak, 1817. augusztus 7., Göttingen, Körmöczi hagyaték

27 CSETRI Elek, *Kőrösi Csoma Sándor indulása*, Bukarest, 1979, 195–201.

„Az unitáriusok históriája Angliában úgymint bizonyos secta históriája nem lehet igen régi. Mert tudva vagyon, hogy az ő elterjedések jó elein itten törvények által megakadályoztatott, amely nem csak megújított sokszor, hanem hozzáadásokkal is meg bővítve szoros megtartása kihirdettetett. Sok parlamentáris gyűlésekben az ő tudományok, mint káromlás prezentáltatott ezért reá büntetés határoztatott mint blasphemíára.”²⁸

Az Angliában élő unitáriusokhoz...²⁹

Az erdélyi unitáriusok hosszú tanácskozások után latinul válaszoltak az angoloknak. A Sylvester György neve alatt elküldött levélben hitrokonaikhoz hasonlóan ők is reliigiójuk kontinuitásának és ősiségének kimutatására törekedtek. Ezt nemcsak, és nem elsősorban az angol minta inspirálta, hanem, a Kénosi Tőzsér János és Uzoni Fosztó István tollán megfogalmazódó, és az 1800-as évekre általánosan elfogadott teória az unitarizmus erdélyi kontinuitásáról. Érdemes összehasonlítani az *Epistola* bevezető részét a Kénosi–Uzoni-féle egyháztörténet második, *Az unitárius vallás keletkezése Erdélyben* című fejezetével. Lássuk csak, hogyan is kezdődik az említett fejezet:

„Őseinktől az öregekre, tőlük a ránk szállott hagyomány így szól: 1540–1541 körül Kolozsvár lakosai a katolikus vallásról a lutheránusra tértek. Ez minden kétséget kizárólag igaz. Körülbelül öt évig a lutheránus vallást követték, azután pedig az unitárius vallásra tértek volna át. Ebben nagy munkás volt egy-néhány férfi, legmunkásabb pedig Dávid Ferenc. Ő fölállt egy kerek köre, mely akkor a Torda utcában, most ugyanannak az utcának a túlsó sarkán áll, onnan beszédet tartott, s hirdette amaz egyedülvaló Istent. Itt az összegyűlt nagyszámú sokaságnak oly nagy hatással prédikált, hogy a hallgatóság, sőt Heltai Gáspár első pap helyeslése közepette a város papjának választották, s a piacon álló, de még egészen be nem fejezett székesegyházba vitték, itt a szószéket neki följánlották. Azután az egész várost a maga és az ő hitfelei vallására térítette...”³⁰

És most lássuk az *Epistolát*:

„Ezen szájról szájra lett által adás, mely jött eleinkről az öregekre azokról üdövel reánk, tanítja: Kolozsvár (mely anya városa Erdélynek) lakosai 1540-ben és 1541-ben esztendőök körül a R. Catholica vallásról által menének a Lutheráná-

28 KÖRMÖCZI, MsU 424

29 Teljes latin címe: *Epistola ad Unitarios in Anglia missa. Georgius Sylvester, apud Unitarios in Transilvania Claudiopoi S[acrae] S[anctae] Theologiae Professor p.o. Unitatis Dei in Anglia Assessoribus. Salutem a Deo Patre et Domino Jesu Christo apprecatur.* (A továbbiakban *Epistola.*)

30 KÉNOSI–UZONI, i. m., 149.

ra. És mint egy öt esztendeig Lutheránusok lévén azután unitáriusok lettek némely férfiaknak, kiváltképpen Dávid Ferencnek munkálkodásából.

Mert ez egy kerek kőről Torda utcában prédikálván midőn egyedül az Atyát állítana amaz egy Istennek; sokak öszvetődülésében oly szerencsésen tanított, hogy az hallgató nép, sőt a plebánus Heltai Gáspár közhelybe hagyásával is a város papjának kikiáltatott, és a piaci nagy templomba vezetettvén katedrát, sőt az egész város az ő vallására állott.”³¹

A szó szerinti szövegátvétel mellett a *Historia* szerkezetét is felismerhetni az *Epistolában*. Az egyházzá alakulás elnagyolt története után a felekezet jeleseinek portréját festették meg, majd a szertartásrendről, a patrónusokról és az iskolák állapotáról szóltak, természetesen a terjedelmi korlátok miatt nem a *História*-hoz hasonló részletességgel.

A felekezet nagyjai sorában, Dávid Ferencen és Giorgio Biandratán kívül, Enyedi György és Szentábrahámi Lombárd Mihály kapott helyet. Dávid és Biandrata mint alapítók, Enyedi *Explicationes*ének³² köszönhetően, Szentábrahámi pedig főműve, a *Summa Universae Theologiae*³³ kapcsán került be a vezetők sorába. Ugyanakkor Szentábrahámi műve hídként is szolgált a közép-kelet-európai heterodoxiába való betagozódáshoz.

Roppant érdekes, hogy miközben a *Summára*, mint az erdélyi unitárius teológia sarkcsillagára hivatkoznak, meg sem kísérelik a hitelvek összefoglalását. Láttuk, hogy a *Brevis Expositio* egy jól kidolgozott dogmatikai fejtegetéssel kezdődött. Az *Epistolában* nyoma sincs teológizálásnak, egyetlen nagyvonalú utalással, Samuel Friedrich Bock históriájához³⁴ utasítják angol hitrokonaikat:

„Ezen theológia dogmaticum principiumai meg vagynak a számkivettett lengyelek confessiójában melyet a brandenburgiai electornak ajánlottak volt, ’s amely Erdélyben több fejedelmek által megerősítettett szóról-szóra megtaláltatik Bock Fridrieck Sámuelnek a Burgus Socinianismus históriája 71-ik és következő lapjain, ki jött Regio Montumban 1745-ben.”³⁵

Kolozsvárott az *Epistolának* több szövegváltozata maradt fenn. Körmöczi hagyatékában találtuk meg azt az annotált autográf kéziratot, melyben a püspök éppen a rögzített hitelvek feletti nagyvonalú elsiklást kifogásolta hitfelei részéről. Az *Epistolában* az erdélyiek azt sugallták, hogy hitük teljesen megegyezik

31 MsU 508. *Az Angliai Unitáriusokhoz Küldött Levél*. Kolozsvár, 1822. A címnyegyed fölött id. Kozma Jánosra vallón: *Tizennyolcadik példány vagy Exemplár*. A kéziraton nincs ajánlás, fordítója ismeretlen.

32 ENYEDI György, *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti, ex quibus Trinitatis dogma stabiliri solet*, [Claudiopoli 1598, typ. Heltai]. RMNY 836.

33 *Summa universae theologiae Christianae secundum Unitarios, in usum auditorum theologiae concinnata et edita*, Claudiopoli, typis Collegii Refromatorum, MDCCLXXXVII.

34 Samuel Friedrich Bock, *Historia Antitrinitariorum*, Königsberg–Leipzig, 1774–1784.

35 MsU 508.

az angol unitáriusokéval. A püspök az egyház legfőbb öreként, nem tudta elfogadni az efféle általánosításokat, ezért a válaszlevél elküldése előtt jónak látta tisztázni a teológiai kérdéseket. A *British Library*ban találtuk meg azt az 1782-ben nyomtatott *Confessiót*,³⁶ amelyet Körmöczi 1822. november 29-én válasz gyanánt küldött a *Brevis Expositiora*. (A *Confessiót* az unitárius peregrinusok is gyakran osztogatták diáktársaiknak, arra is van példa, hogy kelendősége miatt Amsterdamban újólág kinyomtatatták.)³⁷ A püspök a nyomtatvány utolsó üresen maradt oldalán rövid levelet intézett az angolokhoz:

„In sequelam epistolarum, Londonii, Prid. Kal. Maji MDCCCXXI., Typis Ricardi et Arthuri Taylor datarum e postulato vestro pro commercio epistolarum habendo pergratum vobis futurum intelleximus, si certiores fecetis in quibusvis orbis terrarum partibus existere Unitarios. Praestitit responsum Rev. Georg Sylvester, Pastor hujus, dum vobis traditae sint necne ignoramus, his lincolis ergo accipite: centum triginta et aliquot esse ecclesias Unitarias in Transylvania, quadraginta quinque milla animarum complectentes quae animo pergarato epistolam vestram acceperunt; hinc factum est ut juvenem bonae indolis Alexandrum Binetz³⁸ ephippiarium eo inviavimus, ut commercio literis magis frui nobis liceat, quem vobis commendatum de meliori volumus. Claudiopoli, 29, 9br., 1822. Johannes Körmöczi mp., Superintendens Unitariorios in Tranylvania.”³⁹

A Sylvester neve alatt elküldött *Epistolát* nemcsak Körmöczi, hanem Nagy Lázár (?–1837)⁴⁰, a kolozsvári kollégium felügyelő gondnokának levele is megelőzte. Jakab Elek értesülései szerint Sylvester a *Brevis Expositiot* 1822. június 1-jén az EKT elé terjesztette, de ismeretlen okok miatt a konzisztórium csak 1825-ben küldte el. Sem Jakab Elek, sem Buzogány Áron nem említi *Emlékkönyvében*

36 *Confessio Fidei Christianae Secundum Unitarios, inter quator in Transylvania Religiones receptas numerata Fundamentalibus Patriae istius Legibus, Diplomatiibus, variisque Rescriptis Caesares, verbis Regiis Capitulationibus Principium confirmata*, Cibinii die 27. Xbris, Anno 1782. A *British Library*ban jelzete: 4224.e.22. (A továbbiakban *Confessio*.)

37 GÁL Kelemen, *Lázár István püspök és külföldi egyetemi tanulmányai*, Unitárius Naptár, 1931, 92–102.

38 Binetz Sándor valószínűleg a kolozsvári unitárius templom építésében is részt vállaló, naplóíró Binetz Istvánnak lehetett a fia. Életéről egyelőre közelebbi adatunk nincs. Vö. *Kolozsvári dolgok a XVIII. század végéről*, Ellenzék, 1902. augusztus 26, 193. sz.

39 *Confessio...* Szeben, 1782. A *British Library* kérésünkre megküldte a *Confessio* fénymásolatát, így az eredetileg Fretwell által hibás latinsággal közölt levelet ki tudtuk javítani. Vö. John FRETWELL, *Chalmers Transylvanian Recollections*, *The Inquirer*, January 22, 1881, 52. Itt mondok köszönetet Sue Killorannak, a Manchester New College (Oxford) könyvtárosának a *British Library*-ből rendelt *Confessio* fénymásolt példányáért és a kutatásban nyújtott önzetlen segítségéért.

40 Nevéhez fűződik a kolozsvári magyar színház építtetése és történetének megírása. Vö. *Az erdélyi magyar színészet hőskora 1792–1821. Nagy Lázár visszaemlékezései* (Erdélyi Ritkaságok 1. sz.), Bev. ellátta Dr. Jancsó Elemér, Kolozsvár, 1939.

a Nagy Lázár felügyelő gondnok által írt azonnali választ, melyet az angolok a *Unitarian Fund* évi közgyűlésén 1822. május 29-én felolvastak, és amelynek latin eredetijét az MR 1822 júliusában (437–438), angol fordítását pedig a ChRL augusztusban közölte (253–256).

Úgy gondoljuk, még nem mondhatjuk ki az utolsó szót a 19. század első felének angol–magyar kapcsolatairól. További kutatások bizonyára új eredményeket hoznak majd felszínre, és talán sikerül az angol–magyar kapcsolatok méltatlanul elfeledett alakjának, Kőrmöczy János püspöknek a szerepét is tisztáznunk ebben az egyáltalán nem egyszerű kérdéskörben.

DR. REZI ELEK

ERDŐ JÁNOS SZELLEMI ARCA ÍRÁSAI TÜKRÉBEN

Erdő János „szellemi arcának megrajzolása”, tudományos érdeklődésének és munkásságának bemutatása nem könnyű feladat, nemcsak azért, mert különböző szakterületeket kell áttekinteni, hanem azért sem, mert nem rendelkezünk írásainak tejjességével. Kiteljesedő munkássága arra a nehéz időszakra esik, amikor a kommunista hatalom mindent megtett annak érdekében, hogy a teológiai irodalmat megbénítsa, a publikálást ellehetetlenítse.

Ezek tudatában ez az írás csak egy kísérlet Erdő János szellemi arcának megrajzolásához.

Erdő János egyik önvallomásszerű beadványából szeretnék kiindulni, amelyet 1948. július 27-én intézett az Egyházi Főtanácshoz:

„Az 1945–46. iskolai évtől kezdve, felkérés alapján, a rendszeres teológiai szakcsoport egyes tárgyait adtam le, az 1947. évi aug. 10–11. Egyházi Főtanács megválasztatott a rendszeres teológiai szakcsoport rendes tanárának.

Főtisztelendő Egyházi Főtanács! Életem célját, midőn beléptem a teológiai akadémiára, elhatároztam: lelkész leszek. Emellett minden időmet és tehetséget a történelem művelésére akartam fordítani. Úgy érzem, hogy szakképzettségemnek megfelelően a történelem tárgykörében tudok igazán dolgozni és alkotni. E felfogásomat az egyházi vezetőség és a teológiai akadémia tudomására is hoztam. Most, midőn lehetőség nyílt számomra, hogy szakképzettségemnek és tudásomnak megfelelő munkakörbe kerülhessek, erkölcsi kötelességemnek érzem úgy Egyházam, mint önmagam iránt, hogy pályázatomat a történelem-jogi tanszékre benyújtsam.”¹

I. Önvallomásából kiderül, hogy teológiai érdeklődése két területre esett: rendszeres teológia és egyháztörténet. Ezek közül ő inkább az egyháztörténet felé vonzódott. Ezt támasztja alá egy másik vallomása is: „1935–1937 között az oxfordi Manchester College növendéke voltam; Raymond. V. Holt, a ma élő egyik legnagyobb unitárius történelemtudós növendéke voltam, akinek irányítása és ellenőrzése mellett megkaptam azt a szakképzettséget, amelyre mindig vágytam. Történelmi szemináriumi munkásságommal megnyertem a College »Mans-

1 Erdő János beadványa az Egyházi Főtanácshoz, Kolozsvár, 1948. július 27-én. Erdő László tulajdonában. 1 oldal.